

सुशासन : शाश्वत विकासाची गुरुकिल्ली

प्रा. डॉ. गौरव गोविंदराव जेवळीकर¹

'शासन' म्हणजे निर्णय घेण्याची प्रक्रिया आणि ती प्रक्रिया ज्याद्वारे निर्णयांची अंमलबजावणी केली जाते (किंवा अंमलबजावणी केली जात नाही). कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स, इंटरनॅशनल गव्हर्नन्स, नॅशनल गव्हर्नन्स आणि स्थानिक गव्हर्नन्स यासारख्या अनेक संदर्भामध्ये गव्हर्नन्सचा वापर केला जाऊ शकतो. जागतिक बँकेने 1992 च्या "शासन आणि विकास" नावाच्या अहवालात सुशासनाची व्याख्या निश्चित केली. सुशासनाची व्याख्या "विकासासाठी देशाची आर्थिक आणि सामाजिक संसाधने व्यवस्थापित करण्यासाठी ज्या प्रकारे शक्ती वापरली जाते" अशी केली आहे. सुशासनाची 8 मुख्य वैशिष्ट्ये आहेत. 'सहभागी, एकमत-केंद्रित, उत्तरदायी, पारदर्शक, प्रतिसादात्मक, प्रभावी आणि कार्यक्षम, न्याय्य आणि सर्वसमावेशक आहे आणि कायद्याच्या नियमांचे पालन करते. हे आश्वासन देते की भ्रष्टाचार कमी केला जातो, अल्पसंख्याकांचे विचार विचारात घेतले जातात आणि निर्णय घेताना समाजातील सर्वात असुरक्षित लोकांचा आवाज ऐकला जातो. समाजाच्या वर्तमान आणि भविष्यातील गरजांनाही तो प्रतिसाद देणारा आहे.

- संयुक्त राष्ट्रसंघाद्वारे सुशासनाची 8 तत्त्वे

1. सहभाग:

कायदेशीर तात्काळ संस्था किंवा प्रतिनिधींद्वारे लोकांना त्यांचे मत व्यक्त करता आले पाहिजे. यामध्ये स्त्री-पुरुष, समाजातील दुर्बल घटक, मागासवर्गीय, अल्पसंख्याक इत्यादींचा समावेश होतो. सहभागाचा अर्थ सहवास आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य देखील आहे.

2. कायद्याचा नियम:

कायदेशीर चौकट निःपक्षपातीपणे लागू करणे आवश्यक आहे, विशेषतः मानवी हक्क कायद्यांवर. कायद्याच्या नियमांशिवाय राजकारण हे मत्स्यन्यायाच्या तत्त्वानुसार चालेल, म्हणजे माशाचा कायदा म्हणजे बलवान दुर्बलांवर वर्चस्व गाजवेल.

¹ लोकप्रशासन विभागप्रमुख, महाराष्ट्र उदयगिरी महाविद्यालय, उदगीर.

3. एकमत अभिमुखः

सर्वानुमते-केंद्रित निर्णय-प्रक्रिया हे सुनिश्चित करते की प्रत्येकजण त्यांना जे हवे आहे ते पूर्णपणे साध्य करू शकत नसले तरीही, सर्वांनी एक समान किमान साध्य केले जाऊ शकते जे कोणासाठीही हानिकारक होणार नाही. हे समुदायाच्या सर्वोत्तम हितसंबंधांवर व्यापक एकमत साधण्यासाठी विविध हितसंबंधांमध्ये मध्यस्थी करते.

4. समानता आणि समावेशकता:

सुशासन हे न्याय्य समाजाची हमी देते. लोकांना त्यांचे कल्याण सुधारण्यासाठी किंवा राखण्यासाठी संधी मिळायला हवी.

5. परिणामकारकता आणि कार्यक्षमता:

प्रक्रिया आणि संस्था त्यांच्या समुदायाच्या गरजा पूर्ण करणारे परिणाम निर्माण करण्यास सक्षम असणे आवश्यक आहे. जास्तीत जास्त उत्पादनासाठी समाजातील संसाधनांचा प्रभावी वापर केला पाहिजे.

6. जबाबदारी:

लोकांचे कल्याण करणे हे सुशासनाचे ध्येय आहे आणि सरकार जनतेला उत्तरदायी असल्याशिवाय हे होऊ शकत नाही. सरकारी संस्था, खाजगी क्षेत्र आणि नागरी संस्थांना सार्वजनिक आणि संस्थात्मक भागधारकांना जबाबदार धरले पाहिजे.

7. पारदर्शकता:

माहिती लोकांसाठी प्रवेशयोग्य असणे आवश्यक आहे आणि समजण्यायोग्य आणि देखरेख करण्यायोग्य असणे आवश्यक आहे. याचा अर्थ स्वतंत्र माध्यम आणि माहितीचा प्रवेश असाही होतो.

8. जबाबदारी:

संस्था आणि प्रक्रियांनी सर्व भागधारकांना वाजवी वेळेत सेवा दिली पाहिजे. सुशासनाचा संदर्भ भगवद्गीता सुशासन, नेतृत्व, कर्तव्यपरायणता आणि आत्मसाक्षात्कार यासाठी अनेक सूचना देते ज्यांचा आधुनिक संदर्भात पुनर्व्याख्या करण्यात आला आहे. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात (इ.स.पू. दुसरे-तिसरे शतक), प्रजेचे कल्याण हे राजाच्या भूमिकेत सर्वोच्च मानले गेले. महात्मा गांधींनी "सु-राज" वर जोर दिला ज्याचा मुळात सुशासन असा होतो.

लोकशाही, कायद्याचे राज्य आणि लोकांच्या कल्याणासाठी वचनबद्ध सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष आणि लोकशाही प्रजासत्ताकच्या पायावर उभारलेल्या भारतीय राज्यघटनेमध्ये शासनाचे महत्त्व स्पष्टपणे नमूद केले

आहे. शाश्वत विकास उद्दिष्टांमधील ध्येय 16 थेट जोडलेले मानले जाऊ शकते कारण ते प्रशासन, समावेश, सहभाग, अधिकार आणि सुरक्षा सुधारण्यासाठी समर्पित आहे. यूनचे माजी सरचिटणीस कोफी अन्नान यांच्या मते, "सुशासन म्हणजे मानवी हक्क आणि कायद्याचे राज्य यांचा आदर करणे; लोकशाही मजबूत करणे; सार्वजनिक प्रशासनात पारदर्शकता आणि कार्यक्षमतेला चालना देणे." ते असेही म्हणाले की "गरिबी निर्मूलन आणि विकासाला चालना देण्यासाठी सुशासन हा कदाचित सर्वात महत्वाचा घटक आहे".

भारतातील सुशासनासाठी पुढाकार

माहितीचा अधिकार

नागरी आणि राजकीय हक्कांवरील आंतरराष्ट्रीय कराराचा (ICCPR) पक्ष म्हणून, ICCPR च्या कलम 19 नुसार नागरिकांच्या माहितीच्या अधिकाराची प्रभावीपणे हमी देण्याचे आंतरराष्ट्रीय बंधन भारतावर आहे. RTI कायदा, 2005 भारतीय लोकशाहीत एक महत्त्वपूर्ण बदल दर्शवितो. हे नागरिकांना माहितीवर अधिक प्रवेश प्रदान करते ज्यामुळे समुदायाच्या गरजांसाठी सरकारचा प्रतिसाद सुधारतो.

माहितीचा अधिकार सरकारला सार्वजनिक छाननीसाठी अधिक खुला करून प्रशासनातील मोकळेपणा, पारदर्शकता आणि जबाबदारीला प्रोत्साहन देतो. ई-शासन नॅशनल ई-गव्हर्नन्स प्लॅनमध्ये सर्व सरकारी सेवा सामान्य माणसाला त्याच्या परिसरातील सामान्य सेवा वितरण आऊटलेट्सद्वारे उपलब्ध करून देणे आणि परवडणाऱ्या किमतीत अशा सेवांची कार्यक्षमता, पारदर्शकता आणि विश्वासार्हता सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे. नवीन उदयोन्मुख माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान (ICTs) च्या युगात ई-गव्हर्नन्स प्रभावीपणे उत्तम प्रोग्रामिंग आणि सेवा प्रदान करते, ज्यामुळे जगभरात जलद सामाजिक आणि आर्थिक बदलासाठी नवीन संधी उपलब्ध होतात. ई-गव्हर्नन्सचा थेट परिणाम तेथील नागरिकांवर होतो ज्यांना सरकारद्वारे ऑफर केलेल्या सेवांसह थेट व्यवहाराद्वारे लाभ मिळतात.

ई-गव्हर्नन्स अंतर्गत सुरु करण्यात आलेले कार्यक्रम -

सक्रिय प्रशासन आणि वेळेवर अंमलबजावणी (प्रगती), डिजिटल इंडिया कार्यक्रम, MCA21 (कॉर्पोरेट व्यवहार मंत्रालयाच्या सेवांच्या वितरणात गती आणि निश्चितता सुधारण्यासाठी), पासपोर्ट सेवा केंद्र (PSK), ऑनलाइन उत्पन्न टॅक्स रिटर्न इ. 'किमान सरकार, कमाल शासन' यावर लक्ष केंद्रित करा. कायदेशीर सुधारणा, पारदर्शकता आणण्यासाठी आणि कार्यक्षमता सुधारण्याच्या उद्देशाने केंद्र सरकारने सुमारे 1,500 कालबाह्य नियम आणि कायदे रद्द केले आहेत. पूर्व-संस्थेच्या मध्यस्थीवर लक्ष केंद्रित करून फौजदारी न्याय आणि प्रक्रियात्मक कायद्यांमध्ये सुधारणा करा.

व्यवसाय करण्यास सुलभता -

देशाचे व्यावसायिक वातावरण आणि पॉलिसी इकोसिस्टम (जसे की दिवाळखोरी संहिता, वस्तू आणि सेवा कर किंवा GST, आणि मनी लाँड्रिंग विरोधी कायदे) सुधारण्यासाठी तयार केलेल्या कायद्यांसह व्यवसाय परिस्थिती सुधारण्यासाठी

सरकारने पावले उचलली आहेत. सरकारने 'मेक इन इंडिया' उपक्रम सुरु केला आहे. केंद्रीकृत नियोजन आयोग रद्द करण्यात आला, त्याच्या जागी नॅशनल इन्स्टिट्यूशन फॉर ट्रान्सफॉर्मिंग इंडिया (NITI आयोग) नावाच्या थिंक टॅंकने "सहकारी संघराज्यवाद" च्या युगाची सुरुवात केली. 14 व्या वित्त आयोगाने 2015 ते 2020 या वर्षासाठी राज्यांना कर हस्तांतरणाचा विभाज्य पूल 32% वरून 42% पर्यंत वाढवला. हे राज्यांना स्थानिक घटकांवर आधारित योजना सुरु करण्याचे अधिक स्वातंत्र्य प्रदान करते.

पोलीस सुधारणा -

पोलिस दलांचे आधुनिकीकरण आणि 2015 च्या मॉडेल पोलिस कायद्याची अंमलबजावणी. किरकोळ गुन्ह्यांसाठी ई-एफआयआर दाखल करण्यासह प्रथम माहिती अहवाल (एफआयआर) दाखल करण्याच्या प्रणालीमध्ये सुधारणा. नागरिकांच्या आपत्कालीन सुरक्षेच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी एक सामान्य देशव्यापी आपत्कालीन क्रमांक लाँच करा. आकांक्षी जिल्हा कार्यक्रम काउन्टीच्या अविकसित भागातील लोकांच्या जीवनात कालबद्ध पद्धतीने परिवर्तन करण्यासाठी जानेवारी 2018 मध्ये आकांक्षी जिल्हा कार्यक्रम (ADP) सुरु करण्यात आला. NITI आयोग येथे चालवल्या जाणाऱ्या या कार्यक्रमाचा उद्देश आरोग्य आणि पोषण, शिक्षण, कृषी आणि जल व्यवस्थापन, आर्थिक समावेशन आणि कौशल्य विकास या क्षेत्रांमध्ये केंद्रित हस्तक्षेपांसह 115 सर्वात मागास जिल्ह्यांचा कायापालट करण्याचे आहे.

सुशासन निर्देशांक -

25 डिसेंबर 2019 रोजी सुशासन दिनानिमित्त गुड गव्हर्नन्स इंडेक्स लाँच करण्यात आला. गुड गव्हर्नन्स इंडेक्स हे राज्यांमधील प्रशासनाच्या स्थितीचे आणि राज्य सरकार आणि केंद्रशासित प्रदेशांनी घेतलेल्या विविध हस्तक्षेपांच्या परिणामाचे मूल्यांकन करण्यासाठी समान साधन आहे. गुड गव्हर्नन्स इंडेक्सचा उद्देश सर्व राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांमधील शासनाच्या स्थितीची तुलना करण्यासाठी परिमाणात्मक डेटा प्रदान करणे, राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांना प्रशासन सुधारण्यासाठी योग्य धोरणे तयार करणे आणि अंमलात आणणे आणि परिणामाभिमुख दृष्टिकोन आणि बदल घडवून आणणे हे आहे. शासनात. सक्षम करण्यासाठी.

सुशासनासाठी आव्हाने

राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण -

असोसिएशन ऑफ डेमोक्रेटिक रिफॉर्मर्सनुसार, लोकसभा 2019 च्या 43% संसद सदस्यांवर फौजदारी आरोप आहेत. 2014 च्या तुलनेत यात 26% वाढ झाली आहे. राजकीय प्रक्रियेचे गुन्हेगारीकरण आणि राजकारणी, नागरी सेवक आणि व्यापारी घराण्यांमधील अपवित्र संगनमताचा सार्वजनिक धोरण आणि प्रशासनावर घातक परिणाम होत आहे. अशा स्थितीत राजकीय वर्गाचा आदर कमी होत आहे. त्यामुळे भ्रष्टाचाराशी संबंधित गंभीर आणि जघन्य गुन्हे आणि

फौजदारी आरोप प्रलंबित असलेल्या व्यक्तीला अपात्र ठरवण्यासाठी लोकप्रतिनिधी कायदा 1951 च्या कलम 8 मध्ये सुधारणा करणे आवश्यक आहे.

भ्रष्टाचार कारभाराचा दर्जा सुधारण्यात भ्रष्टाचार हा मोठा अडथळा आहे. मानवी लोभ हे स्पष्टपणे भ्रष्टाचाराचे चालक असले तरी, भारतातील भ्रष्टाचाराच्या वाढत्या आलेखला कारणीभूत ठरलेल्या भ्रष्टांना शिक्षा करण्यासाठी संरचनात्मक प्रोत्साहन आणि खराब अंमलबजावणी यंत्रणा आहे. ट्रान्सपरन्सी इंटरनॅशनलने जारी केलेल्या करप्शन परसेप्शन इंडेक्स - 2019 नुसार भारताचे रँकिंग 78 वरून 80 पर्यंत घसरले आहे.

लिंग असमानता -

स्वामी विवेकानंदांच्या मते, "स्त्रियांची स्थिती सुधारेपर्यंत जगाच्या कल्याणाचा विचार करणे अशक्य आहे." पक्ष्याला फक्त एका पंखावर उडणे अशक्य आहे." एखाद्या देशाच्या स्थितीचे आकलन करण्याचा एक मार्ग म्हणजे तेथील महिलांच्या स्थितीचा अभ्यास करणे. स्त्रिया लोकसंख्येच्या जवळपास 50% असल्याने, त्यांना सरकारी संस्था आणि इतर संबंधित क्षेत्रांमध्ये पुरेसे प्रतिनिधित्व दिले जात नाही हे अयोग्य आहे. त्यामुळे सुशासनासाठी महिलांचे सक्षमीकरण करणे आवश्यक आहे.

हिंसाचाराच्या वाढत्या घटना -

बेकायदेशीर शक्तीचा अवलंब करणे ही कायदा आणि सुव्यवस्थेची समस्या मानली जाते. परंतु सुशासनाच्या तत्वांच्या दृष्टीकोनातून पाहिल्यावर शांतता व सुव्यवस्था ही विकासाची पहिली पायरी असल्याचे स्पष्ट होते.

न्यायास विलंब -

वेळेवर न्याय मिळणे हा नागरिकांचा हक्क आहे, परंतु अशा अनेक कारणांमुळे सर्वसामान्यांना वेळेवर न्याय मिळू शकत नाही.

प्रशासकीय व्यवस्थेचे केंद्रीकरण -

खालच्या स्तरावरील सरकारे सक्षमपणे कार्य करू शकतात तरच त्यांना तसे करण्याचे अधिकार दिले जातात. हे विशेषतः पंचायती राज संस्थांसाठी (PRIs) संबंधित आहे, ज्यांना सध्या त्यांच्या घटनात्मकरित्या नियुक्त केलेल्या कार्ये पार पाडण्यासाठी निधीच्या अपर्याप्त वितरणामुळे तसेच कार्यकर्त्यांना त्रास होतो. सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या लोकांचे दुर्लक्ष समाजातील सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासलेले घटक विकासाच्या प्रक्रियेत नेहमीच उपेक्षित राहिले आहेत. त्यांच्या उन्नतीसाठी घटनात्मक तरतुदी असल्या तरी प्रत्यक्षात ते शिक्षण, आर्थिक कल्याण इत्यादी अनेक क्षेत्रात मागासलेले आहेत.

निष्कर्ष -

शासनाचे प्रभावी कामकाज ही देशातील प्रत्येक नागरिकाची प्रमुख चिंता आहे. राज्याद्वारे पुरविल्या जाणाऱ्या चांगल्या सेवांसाठी नागरिक किंमत मोजण्यास तयार असतात, परंतु गरज आहे ती पारदर्शक, जबाबदार आणि विवेकपूर्ण शासन प्रणालीची जी पक्षपात आणि पूर्वग्रहांपासून पूर्णपणे मुक्त आहे. देशात सुशासन पूर्ववत करण्यासाठी 'अंत्योदय' या गांधीवादी तत्वाला प्राधान्य देण्यासाठी आपल्या राष्ट्रीय धोरणात सुधारणा करण्याची गरज आहे. भारताने प्रशासनात एकात्मता विकसित करण्यावरही लक्ष केंद्रित केले पाहिजे, ज्यामुळे शासन अधिक नैतिक होईल. सरकारने सबका साथ, सबका विकास आणि सबका विश्वास या आदर्शावर काम करत राहावे ज्यामुळे सर्वसमावेशक आणि शाश्वत विकास होईल.

प्रशासनात अखंडता, प्रामाणिकपणा ही एक मजबूत नैतिक तत्त्वे असलेली गुणवत्ता आहे. यामध्ये सचोटी, प्रामाणिकपणा यांचा समावेश होतो. यामध्ये केवळ निष्कलंक आणि प्रामाणिक असणेच नाही तर आचारसंहितेचे काटेकोरपणे पालन करणे देखील समाविष्ट आहे. प्रभावी शासन व्यवस्था आणि सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी प्रामाणिकपणा आवश्यक आहे, तरच आगामी काळात सुशासनाची निर्मिती खऱ्या अर्थाने झाल्याची पहावयास मिळेल.

संदर्भ ग्रंथ -

1. प्रा. के. आर. बंग, विकास प्रशासन
2. डॉ. प्रीती पोहेकर, लोकप्रशासनातील नवप्रवाह -
3. डॉ. उर्मिला रेड्डी, लोकप्रशासनातील कौशल्य विकास कार्यक्रम
4. व्ही. के. त्रिपाठी, ई-प्रशासन, नेतृत्व तथा नागरिक प्रशासन -
5. प्रा. जे. के. भालेराव, प्रा. बी. जी. जगताप, प्रगत लोकप्रशासन
6. डॉ. अरविंद कुलकर्णी. ई-प्रशासन

Publisher's Note: *The views and opinions expressed in this article are solely those of the author(s) and do not necessarily reflect those of the publisher, editors, or the editorial board.*